

Розстріляний талант

Лариса Брюховецька

Микола Надемський – царський генерал у фільмі «Звенигора». Режисер Олександр Довженко. Одеська кінофабрика ВУФКУ, 1927.

Микола Надемський (10.07.1892 – 27.12.1937) – український актор театру і кіно. Навчався акторській майстерності у Марії Савіної в Санкт-Петербурзі. Після її смерті 1915 року працював у трупі Александринського театру, брав участь в його гастрольних країнами Скандинавії. У Києві грав у трупі «Каменярі» під керівництвом Петра Долини, з 1923-го працював у драматичному українському театрі ім. І. Франка, а через два роки почав виступати в Одеському театрі української драми. Уславився як виконавець ролей діда з ципком («97» М. Куліша), маркіза («Мірандоліна» К. Гольдоні), кульгавий чорт у «Чорт та шинкарка» та багатьох інших ролей української, російської та зарубіжної класики. З 1926 року – на Одеській кінофабриці. Знімався у фільмах: «ПКП» Георгія Стабового й Акселя Лундіна (1926), «Королі воску» Йосипа Рони (1926), «Звенигора» Олександра Довженка (1927, ролі Діда і російського генерала), «Митя» Миколи Охлопкова (1927), «Черевички» Петра Чардиніна (1927), «Цемент» Володимира Вільнера (1927), «Чортополох» Павла Долини (1928), «Бенефіс клоуна Жоржа» Олександра Соловйова (1928), «В заметах» Павла Долини (1929), «Арсенал» Олександра Довженка (1929, чиновник), «Дорогою вогню» Георгія Тасіна (1930), «Земля» Олександра Довженка (1930). Анотований каталог «Советские художественные фильмы» налічує 35 ролей М. Надемського, зіграних на студіях України, Москви, Ленінграда, Білорусії. Володимир Миславський пише, що Микола Надемський на Одеській і Київській кінофабриках знявся в 45 фільмах¹. Був актором широкого діапазону, грав ролі головні й епізодичні, позитивні й негативні. Але завжди яскраві, глибокі, переконливі.

У коротенькій довідці про Миколу Надемського в УРЕ² не згадується, чому життя актора обірвалося так рано. Тоді

про це могла свідчити тільки сама дата: 1937-й – рік Великого терору, які приніс численні жертви, серед яких тисячі ні в чому не винних українських письменників і митців. Микола Надемський був одним із улюбленців Олександра Довженка. «Маленький, щуплий, з примруженими очима, він навіть без гриму скидався на старого. Коли Надемський уперше з'явився перед Олександром Петровичем, режисер бурхливо засміявся. <...> Якщо вже Олександрові Петровичу подобався якийсь актор, якась влучна деталь в його гримі чи грі, фільмування звичайно затримувалося на кілька хвилин, поки він не насміється досхочу»³.

Згадуючи про кіноакторів 1920-х Петро Масоха, писав: «Невеличкий на зріст був і Микола Надемський, м'який, зосереджений. До кіно він прийшов з українського театру. «Майстер епізоду», як казали про нього. Йому особливо вдавались образи характерних дідків, за що й полюбився Довженкові – той теж у своїх фільмах полюбляв дідків. Хоч Надемський якось і зіграв велику роль клоуна в «Бенефісі клоуна Жоржа», але хіба може зрівнятися ця роль з образами дідів «Звенигори» і особливо «Землі»?»⁴. «Коли, скажімо, в режисера не було напихаті відповідного типуажу, він звертався, наприклад, до майстра епізоду актора М. Надемського: «Колю, зроби нам дідка, бо ніяк не підберем типуаж». І Коля обклеює себе бородою чи іншими атрибутами гриму, щоб його не можна було впізнати, і цим виручає режисера»⁵.

У 1920-х роках, пишучи про фільми, автори рецензій дуже рідко звертали увагу на акторські роботи. Тим приємніше, що у фільмі Довженка «Звенигора» актора Миколу Надем-

³ Бодик Л. Кінокадри життя й стрічки // Кризь кінооб'єктив часу. – К.: Мистецтво, 1970. – С. 257.

⁴ Масоха Петро. Великий німий на Французькому бульварі // Кризь кінооб'єктив часу. – К.: Мистецтво, 1970. – С. 110.

⁵ Там само. – С. 109.

¹ Миславський В. Н. Фактографическая история кино в Украине. 1896–1930. – Т. 2. – Харьков: «Дім реклами», 2016. – С. 259–260.

² Українська радянська енциклопедія. – Т. 7. – К.: Головна редакція УРЕ, 1982. – С. 203.

ського, котрий одночасно виступив у двох ролях, оцінили дуже високо. Літературний критик Яків Савченко називає діда символом старої України, а генерала – подагричним і нікчемним. «Коли в першій ролі Надемський утворив суцільний образ фанатичного речника романтично-легендарної України, інколи виблискуючи величчю казкового баяна, то в ролі генерала-напівтрупа Надемський знову прикував увагу глядача високим умінням перейти одразу в протилежний психологічний матеріал і так його художньо організувати, що роками житиме в уяві цей образ: на екрані за кілька хвилин промайнула ціла історія нікчемної людини, що од неї завжди смерділо трупом. Здавалося, чуєш, як брязкають кістки під генеральським мундиром»⁶. А далі автор статті розкриває суть експерименту постановника фільму: «Дві різні ролі – діда та жалюгідного, обсмоктаного й обскубаного “орла” генерала. Ризикуючи дуже багато чим, порушуючи всі погляди на акторську гру в кіно, не боячись колосальної плутанини в сюжетній та ідеологічній лінії фільму, яка, безумовно, сталася б, коли б його витівка провалилася, О. Довженко дає обидві ролі виконувати одному акторові (М. Надемському). І він вийшов переможцем із цього вельми ризикованого експерименту. Один актор в його вмільх і зухвалих руках дав два цілком протилежні образи. Плутанини не сталося. Зухвалість було виправдано»⁷.

«В Надемському трагічна наївність, тепле безсилля старечих дідових рук, дитяча мудрість вікова і вікова монументальність (сцена, де дід оповідає легенду) – безпосередньо втілилась в часом кумедний і в зловіщій часом образ діда»⁸. Біографічні дані про українського актора театру і кіно Миколу Надемського зафіксовано у статті Л. Скринниченка в журналі «Кіно» за 1929 (№ 12)⁹. Він дає спробу творчого портрета, включно з біографічними даними, не завжди, щоправда, точними. Народився актор у Києві 1894 року. Батько – вчитель, але через матеріальні труднощі, переобтяжений родиною, мусив виїхати на село, та все-таки віддав сина вчитися до малярської школи в Києві. 11-річний Микола не цілком виправдовує довір'я батьків, вчиться погано, а гроші, призначені на їжу, витрачає на квитки до театру. Захоплюється Шекспіром, дух його рішучих героїв живе в ньому, хоча за наполяганням батька мусить вступити до землемірної школи. Та театр перемагає, і він тікає до Москви – там напівголодні дні, матеріальна скрута, але коротке навчання в студії ім. Савіної – і він стає актором трупи Шукліна¹⁰. Потім війна, чотири роки окопів. Після

завершення – керує робітничим клубом. Перша робота в українському театрі «Каменяри», а далі – Франківський театр у добу його розквіту та напруженої роботи, там він здобув культурний розвиток і театральний багаж. Після франківців – Одеський драматичний театр і нарешті – кіно.

Перші ролі в кіно: в «ПКП» – хитрий селянин, що в його вуста вкладає розшифрування аббревіатури «Польська колія паньствова» (ПКП) як «Пілсудський купив Петлюру». Потім він знімається у фільмах «Буряки» А. Кордюма¹¹, «Черевички» П. Чардиніна (зіграв кума), «Беня Крик» Вільнера (зіграв нальотчика Кольку), «Митя» М. Охлопкова, «Борислав сміється» Й. Рони (добрий дід), Іван-незаможник у «Перекотиполі» (1927).

Як пише автор статті, «тільки творчий індивідуум може вибитися з цих нетрів систем, прийомів тощо, може взяти цінне, що було в них, набуті свого творчого обличчя, своїх властивостей, не розгубитися в цих нетрях, не обернутися на механічного виконавця (натурщика) в руках режисера.

Сиву давнину, бурхливу, вікову історію України втиснути в ролі діда у славнозвісному фільмі «Звенигора», – історія світової кінематографії майже не знає таких прикладів. Пройти через три історичних доби й провести цільність образу, насичуючи його кольоритом кожної доби з початку до кінця! Тоді якось забуваються окремі хиби ролі і залишається в пам'яті те, що примушує сказати – Надемський був гідний роботи у фільмові, що створив нову сторінку у розвитку української кінематографії»¹².

Там само про іншу роль у тому ж фільмі: «Творчі властивості Надемського особливо характерні в епізодичній ролі генерала.

Є такий помилковий погляд, обов'язковий для ремісників від мистецтва, що “великому кораблю й велика плавба” себ-то, що справжній актор може виявити свої творчі можливості лише в великій провідній ролі.

Надемський блискуче довів абсурдність і нелогічність цього погляду знов у тій же “Звенигорі”.

1917 рік. Бойові орли російської армії – здеморалізовані. Ще кілька день – і армія суцільною лавою посує додому.

Стара потвора у генеральському мундирі, спираючись на палицю, ледве пересовуючи ноги, вмовляє салдат воювати до переможного кінця.

Фінальна сцена з генералом набирає символічного характеру у грі Надемського.

І це лише на декількох кадрах...

Надемський відчув психологічне тло образу генерала, виявивши його виразно зовнішнє – створивши сконденсований у руках, емоційно-насичений образ.

Надемський виріс як митець на українській культурі, збагнув національні мотиви фільму, гармонійно поєднуючи їх з лейтмотивом фільму – соціальною боротьбою. Блискуче виявив талановитий задум режисера, що не про-

⁶ Савченко Я. Епохальний фільм – «Звенигора» // Звенигора. 36. ст. – ВУФКУ. – 1928.

⁷ Там само.

⁸ Бажан М. Творці легенд і творці історії // Звенигора. – 36. ст. – ВУФКУ, 1928. – С. 19–24

⁹ Скринниченко Л. Шлях одного актора // Кіно. – 1929 – № 12.

¹⁰ Помилка. Савіна жила і працювала в Санкт-Петербурзі. Микола Шухмін (а не Шуклін) був антрепренером театру й організував його гастролі у країнах Скандинавії. Див.: Новікова Людмила. Популярні кіноактори – «вороги народу»: Микола Надемський і Степан Шагайда // Репресовані кінематографісти. Актуальна пам'ять. – К.: Редакція журналу «Кіно-Театр», АРТКНИГА, 2017.

¹¹ Точна назва – «За лісом» («Буряк допоміг», «Буряк», Одеська кінофабрика, режисер А. Кордюм).

¹² Скринниченко Н. Шлях одного актора // Кіно. – 1929. – № 12.

сто працює в кіні, а творить кіномистецтво, українську кінематографію»¹³.

І нарешті Надемському випало зіграти головну роль. Це був фільм Олександра Соловйова «Бенефіс клоуна Жоржа». «Його клоун, артист і патріот, під час громадянської війни став червоноармійцем і з гвинтівкою в руках бився проти білих. Одного разу начдив доручив бійцеві Жоржу відповідальне завдання; його загримували і відправили до ворогів. Там він увійшов в контакт з білими і здобув цінні відомості.

...У жорстокому бою загинув командир, і загін почав відступати. Раптом у передніх рядах з'явився... начдив і повів червоноармійців у наступ...

Актор Микола Надемський чудово провів цю складну роль, кілька разів перевтілюючись до невпізнання»¹⁴.

Чи була це маска? Цим питанням перейнявся автор портрета Миколи Надемського і дійшов висновку, що український актор не став наслідувати американських кіно-масок могутніх монополістів комедійного жанру (у широкому розумінні цього слова) і створив власний, своєрідний художній образ.

«Цирковий клоун» сам по собі вдячний матеріал для ролі за театральною термінологією так би мовити «самоігральний». Але цей матеріал захоче в собі небезпеку опанувати актора, штовхнути його на шлях дешевого ефекту, утрировки у комедійному або мелодраматичному пляні.

Ці ризиковані грани ролі мусило стерти ідеологічне переродження «Кловна Жоржа», – як передумова до самовідданого вчинку.

Надемський зумів підготувати глядача до ідеологічного переродження і переконати в цьому.

Від циркача, клоуна, що через своє кохання до тварин набуває слави поганого червоноармійця, до героїчного вчинку, до самовідданого звитягу – ось важкі грани ролі «кловна Жоржа».

Продуманою до дивовижних деталей грою Надемський стер грани ролі й створив образ, якому глядач вірить, який залишається в пам'яті його.

У цьому перемога акторського майстерства: уміти дати закінчений до найдрібніших рис образ, правдивий та переконливий»¹⁵.

Цій картині приділив увагу провідний кінокритик того часу Микола Бажан: «Починаючись як ексцентрична й гостра буфонадо-комедія, беручи за основу свою чудний і дивний анекдот (розуміючи його не як сміховину, а як чудний випадок); учуднюючи таким чином і саму тему горожанської війни, «Бенефіс клоуна Жоржа», через щабель авантурно-пригодницьких моментів, доходить до трагічності балади, до ліричності у своїх останніх аккордах. <...> Актор Надемський довів, що скупість кіноактора є чи не найбільшою запорукою його виразності. Роля кловна

Микола Надемський – Вічний Дід у фільмі «Звенигора».

– одна з найбагатіших і найстриманіших в той самий час його ролей»¹⁶.

На відміну від Скринниченка, Л. Френкель вважає ролі актора масками: «Надемський дивує й викликає захоплення різноманітністю своїх екранних масок. Особливо яскраво і барвисто він дав образ клоуна в своїй останній ролі в картині «Бенефіс клоуна Жоржа»»¹⁷.

В «Арсеналі» Довженко доручив Миколі Надемському дві ролі: чиновника, що запалює лампадку перед портретом Тараса Шевченка, і робітника, засудженого гайдамаками до розстрілу за те, що висадив у повітря панцерник «Вільна Україна». Під час розстрілу він повертається до гайдамаки і каже: «Стріляй в лице! В очі стріляй! Не можеш? А чому я можу?» – і, відібравши револьвера, розстрілює ворога.

Цю символічну сцену можна вважати ключовою для розуміння фільму як політичного памфлету: саме в ньому Довженко картає владу УНР за нездатність чинити насильство над ворогом.

1930 року М. Надемський знявся у фільмах «Гість з Мексики» Георгія Тасіна, «Взірвані дні» Олександра Соловйова та «Мрійник» Григорія Рошалья. Знімався багато. Був актором надзвичайно пластичним, готовим на перевтілення. Його обирали режисери мислячі, для яких важливо було ідею фільму, його проблему чи думку передати акторськи переконливо. Вони бачили актора не просто виконавцем, а творцем ролі, який міг її збагатити, нюансувати. Надемському було властиве клоунське начало. Можна допустити, що роль у «Бенефісі клоуна Жоржа» писалася для нього. Йому було тісно в умовах суворих ідеологічних рамок, однак навіть за таких умов він успішно реалізував себе. На жаль, багато фільмів, у яких він знімався, не збереглося, тому доводиться обмежуватись критичними відгуками

¹³ Там само.

¹⁴ Стрижевський О. Микола Надемський // Новини кіноекрану. – 1969. – № 4. – С. 16.

¹⁵ Скринниченко Н. Шлях одного актора // Кіно. – 1929. – № 12.

¹⁶ Буш М. Два фільми // Кіно. – 1929/ – № 2. – С. 6–7.

¹⁷ Френкель Л. Український кіно-актор // Кіно. – 1929. – № 2. – С. 7–8.

людей, які ті фільми бачили. Та називати окремих персонажів: сліпий дід у «Гість з Мекки» (1930), піп-Діонісій у «Коліївщині» (1933), професор у «Дивному саді» (1935), Пан Халецький у «Назарі Стодолі», голова зборів у «Депутаті Балтики» (1937). Це далеко не повний перелік ролей, майстерно зіграних актором.

Життя М. Н. трагічно обірвалось, коли йому було всього 45 років. Його слідча справа, що зберігається в архіві СБУ Одеської області, має всього 59 аркушів. Проходив він у справі про «контрреволюційну діяльність», його підозрювали у зв'язках з великою шпигунською організацією, інкримінували контрреволюційну націоналістичну діяльність. Фактів, які б це підтверджували, у справі не виявилось. Звинувачення більш аніж дивні, адже біографія Миколи Надемського не давала жодних підстав для підозр. Навпаки, він мав заслуги перед радянською владою, брав участь у повстанні на заводі «Арсенал» 1918 року. Трійка НКВС винесла вирок 23 грудня 1937 року, а 27 грудня Миколу Надемського розстріляли. Як пише Людмила Новікова, з трьох слідчих (один із них – Майський), на чий совісті лежить розстріл видатного актора, одного було доволі швидко покарано: старший лейтенант держбезпеки, начальник IV відділу УНКВС Одеської області Володимир Калюжний, який керував справою Надемського, 1940 року був засуджений на 10 років за грубе порушення соціалістичної законності й за фальсифікацію кримінальних справ¹⁸.

Скільки списано паперу для фабрикування справ ні в чому не винних людей, які були гордістю славою української культури! Процес реабілітації Надемського відбувався на початку 1962 року (хоча більшість реабілітацій репресованих припало на 1956–1959 роки, але в Надемського не залишилось рідних: на час його арешту була тільки 20-річна донька Зоя, яка мешкала в Києві, подальша доля її невідома). На допит у КДП було викликано актора І. Твердохліба, який сказав про Миколу Надемського: «Хороший, отзывчивый товарищ, талантливый актер». Висновок старшого слідчого слідвідділу УКДБ при РМ УРСР по Одеській області за результатами додаткового розслідування справи Миколи Надемського від 31 березня 1962 року доводить цілковиту відсутність вини арештованого: «Анализ материалов, собранных в процессе как предварительного, так и дополнительного расследования, показывает, что Надемский арестован и подвергнут расстрелу в 1937 г. был необоснованно. <...> Расследование по делу, включая день ареста и день вынесения постановления о расстреле, длилось всего лишь 5 дней, Надемский допрашивался только два раза. <...> Показания допрошенных свидетелей Гальперина и Твердохлеба неконкретны и не могут служить доказательством вины Надемского»¹⁹.

¹⁸ Новікова Л. Справа про «контрреволюційну діяльність» актора Миколи Надемського // Науковий вісник КНУТКІТ ім. І. К. Карпенка-Карого. – Випуск 16. – К.: 2015. – С. 187.

¹⁹ Там само. – С. 186, 187.

Доля Миколи Сасима, Довженкового учня

Жанна Колева

Микола Станіславович Сасим – один із десяти учнів режисерської лабораторії-майстерні Олександра Довженка – був засуджений 1937 року. В 1938-му його розстріляли. Реабілітували 1958-го.

Микола Сасим

1935 року Довженко після майже трьох років перебування в Росії приїхав до Києва знімати на Київській кіностудії «Щорса». Заодно він організував режисерську лабораторію, щоби за два роки підготувати з талановитою молоді професійних кінорежисерів для України, бо «побачив, що тут не залишилося спеціалістів: хто втік, кого